

Miért labancz a labancz?

Minden kor megtermi szükségkép a maga embereivel a maga kifejezéseit. Egyik a másiktól el nem maradhat. S míg az emberek elhalnak, a kifejezések élnek tovább, megőrizvén koruk lelkületét, hangulatát, hogy az utódokat belevarázsolják az elmúlt időkbe.

E kifejezések közül nem egy annyira megfelel kora közhangulatának, hogy az utódok szemében valósággal jellegzetes tartalmat zár magába. Már ez a körülmény is eléggé megnehezíti az illető kifejezés eredetének fölismerését.

Igy vagyunk a mi híres *labancz* szónkkal is!

Keletkezése idejére nézve általános a megegyezés abban, a mit Csengey is mond a „Magyar reformáció történetében“ (1905. 311) a Wesselényi-féle összeesküvés kapcsán: „Lassanként azonban szélesebb lett fölkelésük . . . Egy Pika Gáspár nevű parasztvezért, ki Árvában és Liptóban vezette a fölkelést, karóba húztak . . . Ez a legborzasztóbb polgárháborúnak a képe. Ekkor kezdték egymást a szemben álló pártok kurucznak és labancznak elnevezni.“

Igy beszél a Pallas Nagy Lexikona is (XI : 147): „Labancz (néhol laboncz, loboncz) a császárpárti katonának, a bécsi udvar hívének, a német érzületnek s így a *kurucz* ellenségeinek gúnyneve, mely a XVII. sz. negyedik negyedében (1679 körül) *keletkezett* és II. Rákóczi Ferencz fölkelése alatt volt virágjában“.

Mangold szerint már a györkei csatában (1672) *kurucz* meg *labancz* áll szemközt egymással. Az 1672-ben erősen danolt „*Kurucz* táborig dal“ is már a *labancz* ellen izgat.

Szóval a szó keletkezése a Thököly-féle fölkeléssel esik össze.

A szó keletkezési idejének kérdése mellett egész másképp áll a dolog a szó eredetére nézve. Van rá nem egy vélemény s a mi legkülönösebb, már magából a XVII. századból is.

Otrokocsi Főrís Ferencz, ki nemcsak mint szófejtő, hanem mint ember is oly szerencsétlen volt (l. Szinnyei: M. Írók 10 : 4), alig húsz évre a szó keletkezése után (Orig. Hung. Pars II. 1693, a 156. lapon) már azt kérdi, vajjon nem a *lobbants*-tól (inflamma, zünde an) származik-e a *Labancz* név? Tollius (Epist. Itin. 1700, a 157. lapon) Jákob patriárka és *Laban* történetéből akarja megmagyarázni; B él M á t y á s pedig (Not. Hung. 4 : 595) a latin participiumtól, *labans*-tól származtatja; „quasi qui *Labantes* essent, ab amore et fide, patriae debita“.

Az első, ki a *labancz* névről figyelemre méltó magyarázatot adott, a nagytudományú Cornides Dániel volt. Az Ungarisches Magazin 1781-ben megjelent I. köt. 221—232. lapján egy tanulmányt tett közzé: „Von dem Ursprunge der ungrischen Wörter *Labantz* und *Kurutz*.“ Az utóbbit a török *kurudzi*-ből (obsitos katona). amaz pedig a német *landsknecht* (gyalog katona) magyaros formájából, a *lanczkenet*-ből, illetőleg ennek elrövidüléséből, a *lancz*-ből magyarázza s erre a régi nyelvből két példát idéz, ú. m. Tinóditól ezt: három ezer *lantz*, puskás, kopiás jöue“ és egy 1604-ben kelt magánlevélből: „Kassán száz *lantz* hajlott, 's Magyarrá lett, mindgyárast kurta Dolmányt tsináltak nékiek.“ Cornides okoskodása körülbelül ez: „Az elavult *lancz* szó lassanként *labancz*-ra változott, de hogy mi módon történt ez s mi adhatott okot ez átváltoztatásra és végleges elfogadására, ezt a feladatot nem tudom megoldani s lehet, hogy az örökre is megoldatlan marad. Talán a *labancz* szó a magyar fülnek akkoriban jobban hangzott, mint a *lancz*; talán valami apróság, például valami tréfa, vagy valami czélzás egy bizonyos névre, vagy valami eddig ismeretlen körülményre szolgálhatott okul a szó átalakulására.“ Ugyancsak a *lancz*-ből származtatja Cornides a *lánzos* . . . kezdetű csúnya káromkodásokat.

Nem sokkal Cornides után Sándor István (Told. Szt. 1803. megjelent 1808-ban) a *labantz* szót egynek veszi a *lafantz*-czal s azt mondja: „igy nevezték a' németet a' Kurutzok ezen német szóból: *Laufhans*“.

Czuczor-Fogarasi azt mondja: „Némelyek a *lauf Hans* német szóból származtatják, mások szerint am. *lafancz*, azaz ringy-rongy, vagy lafogó plundrában, lompos bugyogóban járó.“ Származhatott — CzF. szerint — a *láb* szótól is.

A Nyr.-ben is többször volt már szó a *labancz* eredetéről. Nevezetesen Halász Ignác (Nyr. 8 : 257) elfogadta a *laufhans*-ből származtatást; ellenben Szarvas Gábor (15 : 84) bevallja, hogy a *labancz* szó eredetét nem ismerjük s hozzátészi, hogy a *lauf-Hans*-féle magyarázatban nincs semmi valószínűség s a *lafancz* is erőltetett. Szarvas e kijelentése Halász Ignácot nem győzte meg, mert (a Nyr. 17 : 447. lapján) megint csak azt mondja, hogy a *labancz* német eredetű. Melich is (Ortsn. u. Lehnw.) ezt tartja, s ő is, mint Cornides, a *lancz*-ből indul ki.

Szóval, úgy van a dolog, hogy a *labancz* eredete, biztos adat hiányában, mindeddig kétes. Legvalószínűbbnek látszanék a *lancz*-ből való származtatás, ha számtalan ok nem szólna ellene.

Első ok: az analogia hiánya. Nincs ugyanis analóg esetünk a *lancz* = *labancz*-féle alakulhatásra. Hogyan furakodott a *b* hang a szó közepére?

Második ok: a *labancz* szó alakjai. A némettel való érintkezés szinte állandó és közvetlen Dunántúlban, különösen a Rába-vidéken. Sőt ez az érintkezés a legrégebb és legsűrűbb is. Hisz ott a német közvetlen szomszéd. Ez a vidék egyszersmind az, a mely legtöbbet s legállandóbban szenved a némettől. Ha valahol, akkor bizonyára itt volt tehát legelsőben is ok arra, hogy a német

gyűlölet s vele gúny tárgya is legyen. S mint ilyennek, itt keresendő tehát a *labancz* szónak eredeti alakja legelső sorban is.

Erre nézve először is érdekes, hogy itt (t. i. Rábavidéken) a *labancz* széltségben *lobonc*z. Ez a tény pedig merőben kétségessé teszi, hogy a *lancz*-ból lett légyen a *labancz*. Mert épp itt kellett volna különben a *labancz* alaknak megszületnie s élnie. Ily körülmények között itt nem *lobonc*zczzá, hanem *labancz*zczzá válik tehát a *lancz*. De ellene szól más is. Tudjuk, hogy Tinódi, *lancz*kenet-jével együtt, dunántúli. S ha tekintetbe vesszük, hogy a dunántúli nyelvjárás szívós tulajdonsága, hogy a német *á*-t megtartja *á*-nak, még inkább kétségessé válik a *lancz* > *lobonc*z fejlődhetés. Különben is a *lancz* szó keletkezési helye bizonytalan. Tinódi is később használja, a mikor már vándor-bot van a kezében. Bocskai kora is Erdélyre mutat.

Ha pedig a *lobonc*z szó más vidékről jön be ide, akkor: 1. a *labancz* közvetítése nélkül meg nem fejthető, értelmetlen, tartalmatlan eredeti értelmére nézve. S épp ez a hit volt eddig a félrevezető. 2. Rábavidéken valamilyen átmeneti alak is fejlődött volna ki; még pedig az itteni nyelvjárás természete szerint: a zártabb magánhangzós első szótagú alak (*lobanc*z). Ilyen alak azonban nincs. A létező *lobonc*z pedig itt ismeretlen. 3. A *labonc*z alak nem fejlődhetett a *labancz*z-ból, mert a dunántúli nyelvjárásokon kívül mindegyik nyelvjárás természete eltűri, megbírja, sőt megköveteli a *labancz* alakot, tehát semmiféle szükség sem lett volna *labonc*z-ra. Vagyis a *labonc*z csakis a *lobonc*z-ból érthető meg.

Harmadik ok: a *jelentkezés ideje*. Vajjon miért keletkezik a *labancz* szó épp Thököly idejében? Miért kezdik épp *akkor* így titulálni a németet? Vagy talán csak úgy vaktában termett meg, úgy passióból, vagy véletlen? Avagy volt rá tán ok is? Sőt talán nagyon jellemző is lehetett az a bizonyos ok?

Negyedik és legfőbb ok: a *lobonc*z ma is élő és a „*labancz*“-tól eltérő, *külön jelentésben használt szó* egész Rábavidéken.

Mindenekelőtt megemlítem a Cornidestől annyira szégyenlett *lánczos* . . .-val szemben a következő káromkodási formát: „Hogy a *lánczos*, *lobogós*, *durrogós*, *csattogós*, *villogós*, *tűzes istennyila* vágjon bele“ s hogy a villám, lecsapáskor, *lánczcsörgés*-szerű zajt hallat.

Hanem, hogy a *lánczos* (tehát a *lancz* néven emlegetett német katona) volt *lobonc*zos is, az bizonyos. Én egyenesen ebben látom a *lancz* > *labancz*-féle téves származtatás eredetét.

Lássuk, hogyan?

Elsőben is megemlítem, hogy Rábamentén nemcsak a *lobonc*z él külön jelentésben, hanem a vele rokonjelentésű *boncz* is, még pedig nem a „czomb“ és a „sacerdos orientalis“ (NySz.) jelentésben, hanem egész másban. A „*boncz*“ szónak ugyanis egész Rábavidéken a „nagy, bozontos, vastag s erős növéssű haj“ jelentése van. „Majd belemarkulok a *boncz*odba, csak né hógass!“ „Hozd ide a *boncz*odat!“ „Vigyázz a *boncz*odra, hogy még né tiptyem!“ „Akkora *boncz*od van, allig birok velé“, — mondják a dús-hajú lányok fésüléskor.

Hogy honnét származik ez a *boncz*, megmutatják a következő

kifejezések: „Mikor futott, csak u'lobogott utánno a na^bbonczos, haja“. „Egisz nap u^vvan a bonczos hajáv^uó.“ „Köll is a bonczosnak valami!“

Világos tehát, hogy a *bonczos* kifejezés értelme nem egyéb, mint: *kibonczolódtott, szabadjára igyekvő, neki eresztett*, a hajra érve. A *bonczol*-ból lett elvonás útján a föntebbi *boncz* s ebből a *bonczos*.

Mindez pedig azért fontos, mert rokon jelentéssel él Rábavidéken a *loboncz* szó is. De már nemcsak a szabadjára eresztett haját jelenti, hanem azt is, hogy az a *haj minden lépéssel megremeg, megrendül, hullámzik, lobbanik, lobog*, s ennek következtében *szétkőcözött, szétkúszált* haj, szőr, a melyet a „fűü alig jár“. — „Má mégin előbonc a fejed! Hányszor fűsüllelek ön^unap?“ „Akkora a lobonczod, hogy alig bírok velő!“ „Vesztég maraggy, mer belemarokulok a lobonczodba!“ A *lobonczra* nézve jellegzetes *lobonczos* alak épp oly járatos. „Gyütt egy nagy ménkü fekető lobonczos kutya.“ „Ollan lobonczos v^uót, hogy alig láczozott ki a szemő a na^bloboncz közü.“ Ige alakjában: „Ne lobonczúd össző a hajadat, mer majd beléd vágok!“ „Má mégin úgy összőlobonczúdat a hajadat, ho^ggeráblo kűő neki, nēm fűü!“ „Ne lobonczull itt, mer belepotyog a hajad az it^ébe!“ „Ménny innen f^ére, itt nē loboncull!“ Sőt a melléknévi alakból is: „Nē lobonczoskoggy itt előttem! Erigy f^ére!“ „Mit lobonczoskoccz itt illen p^utinczásson? Ménny fűsükönny!“

Így lett a *lobonczol*-ból elvonás útján *loboncz*. Akárcsak a *lombál*-ból a *lómba, csuszkál* > *csuszka, hintál* > *hinta, borul* > *boru, pöröl* > *pör* stb.

Érdekessé teszi a dolgot az is, hogy a *loboncz* szétkúszált értelmének megfelelően ugyanott, Rábavidéken él a *gobonczul* szó *összekúszált, csomóba gabalyított, kúszált, csomózott* értelemben. Ez a szó épp oly járatos, mint a *lobonczul*. De míg a *lobonczul* kizárólag a hajra, szőre szól, a *gobonczul* azonkívül a ruhára, czernára, fonálra, kötélre, zsinigre s egyéb ily gobonczolható dologra is.

A *gobonczul gobonczos* és *goboncz* alakja szintén járatos. „Ollan gobonczos ez a kender, alig lehet méggerébnyeznyi.“ „Csupa goboncz.“

Mindezekből egész határozottan következtethetünk a „labancz“ szó eredetére is.

Hogyan?

A *loboncz* szónak rábavidéki külön jelentése ugyanis egész tökéletesen vág a *labancz* szó keletkezési idejének *labancz*-viseletével.

III. Ferdinánd — I. Lipót ideje a franczia paróka kora: a nagy, lobonczos hajé. Ezt a parókát hordta a német is, sőt a német-párti magyar is. Ez volt a *lobonczos* divat, holott Thököliék törökösen körülborotvált haját viseltek. Erről a császárpárti parókaról lett a német és pártja *loboncz*, azaz *labancz*.

A *labancz* eredeti jelentése tehát nem más, mint *parókás*, azaz nagy, lobogósrá eresztett, bonczolt, kőczos hajú, a melyet kedve szerint lobogat a szél s repül, lobog gazdája után.

„Nini, milyen lobonczos!“ — kiáltották egykor tanítványaim, mikor a költő Žrinji arczképét megmutattam nekik.

A labancz szónak ez az eredeti loboncz alakjával járó jelentése annyira él még ma is a Rábavidéken, hogy ha játék közben valamelyik gyerek kenderből, kóczból stb. parókat rögtönöz magának s így megy a többi közé „ijesztő“-nek, rögtön újjal mutogatva kiabálnak rá: „Nini! „Gyün a lobonczos nímét!“ Kemenesalján annak idején sokszor hallottam.

A lancz-nak tehát semmi köze a loboncz (*labancz*) eredetéhez. Mindamellettt fel kell tennem, hogy még élt, mikor a loboncz („német“ jelentésben) született, mert csak így tudom könnyű szerrel megérteni, hogy hogyan nőtte ki magát a *loboncz labancz*-czá.

Ugyanis a „loboncz“ szót a Dunántúlról menekülő politikai s vallási üldözöttek terjeszték. Igen, de a merre viszik, él még a lancz szó emlékezete. A lancz tehát arra készíti a nyelvet, hogy az új szót rokonítsa magához. Így válik a lobonczból *labancz*. Vagyis az első szótag nyiltabbá lesz. A teljes nyiltabbá válás az erdélyi nyelvjárás hatása alatt aztán szinte természetszerűen bekövetkezik (okos, bolond, asszony ott; akas, baland, asszany).

De az eredeti alak eredeti értelmét is veszti egyúttal az alakváltozással. S a míg egyrészt mindez megmagyarázza, hogy miért nem fejlődhetett ki a *lobancz* alak, másrészt világossá teszi előttünk annak a hiedelemnek alapját, tehát azt a föltevést, hogy a labancz a lancz-ból származott.

Az meg mindenesetre bizonyos, hogy a lancz roppant megkönnyítette a loboncz = laboncz = labancz terjedését. Ugy hogy mikor a menekülők összeverődtek s a fölkelés a felvidékre átcsapott, akkorra már az erdélyi hatás alapján, illetőleg az erdélyvidéki fölkelők többsége nyelvén inkább a „labancz“ alak járta a fölkelő seregekben. A „labancz“ szó hivatásos terjesztői ezentúl a fölkelők, a kuruczok.

Így lett általánosabbá, közkeletűbbé s irodalmilag is elfogadott alakká a „labancz“, a mely egyúttal feleslegessé tette, tehát elmosta a „lancz“ alakot.

Hogy a „labancz“ alak terjedt el igazában, oka abban is rejlik, hogy mikor a kurucz-világ Dunántúlba kap, akkor már a „labancz“ *csúfos pántlikát hord hajában*, tehát régen kialakult s közkeletű lett a labancz alak. S hogy az eredeti alakhoz nem tértek vissza, annak meg a magyarázata az, hogy ekkorra a *labancz* valósággal jellegzetes fogalommá nőtte ki magát és szinte új jelentményt, tartalmat nyert.

Ínnét van, hogy vegyest fordul elő a három alak a kurucz költészetben is. Ugyanis pl. a melyik dunántúli költő, vagy (szóban, írásban) terjesztő kiérezte a „labancz“ szóban az eredetet, az *loboncz*-nak írja és mondja, a melyik nem, az is az általánosan használt *labancz* alakot használja már. Természetes tehát, hogy a többi költő meg éppen nem használja a „loboncz“ alakot.

A „Vak-Bottyánrul való ének“ szerzője pl. dunántúlinak vallja magát: *loboncz*-ot használ. A „Csinom Palkó“ szerzője (v. másolója) Gyöngyösi Istvánnal közös vidékinek vallja magát s *laboncz*ot ír.

Kifejezései Gyöngyösire emlékeztetnek. A „Kurucz tábori dal“ szerzője pedig már a „labancz“ alakot használja.

Szóljunk még a *lafancz*-ról is.

Rábavidéken a *lafancz* első sorban a ruhából „kiszakadozott, repedezett s lelógó piszkos foszlánynak, *czufat*-nak a neve. Másod-sorban mindazt jelenti, a mi disznek való volna, de valójában piszkok, piszkot rejt, avagy takar. *Lafancz* továbbá mindaz, a mi ott lóg, a hol csak piszok számba megy s lesz. Így egész közönséges átvitt értelme a *czufattal* egyetemben: ringyó, szajha, k... va.

A „*lafancz*“ szóról azt tartom, hogy a *lafog* (lefog = fityeg, lóg) igéhez tartozik, ilyenformán: *lafog* : *lafanczol* = *lafancz*. Szakasztott olyan kapcsolat, illetőleg összetartozás, mint: villog : villáncsol = villáncs; pillog : pilláncsol = pilláncs (Nyr. XXXII : 481), vagy az utóbbi dunántúliasan, rábavidékiesen: pislog : pisláncsul = pisláncs. Megemlítem továbbá a következő gyakorító alakokat: lohog : lohánczul (a vízben), vihog : vihánczul, liheg : lehinczül, mormog : mormiczul.

Tehát a *lafancz* a *lafog* igéből keletkezett gyakorító igeképzés, majd elvonás segítségével. Magashangú alakja: *lefenczül* szintén él; jelentése: fityeg, lödörög. *Lefencz* alakja nem járatos.

A labanczságot még egy érdekes gúnynévvel, a *tokos*-sal is illették. Badics (Magy. irod. olv. III : 80.) a csizmából következteti ki, melyben, mint *tok*-ban járt volna a német.

Csak hogy az a bökkenő, hogy a csizma nem tok, habár „ollan kemín is, nünt a kirég“, vagy ha „ollan nagy is, mint é^hház“.

Tok a magyar nyelvben kemény héjat, burkot, hüvelyt, szilárdan álló kívülről védőt jelent, a mely a bent lévő puhát oltalmazza, hogy baja ne essék. Mert tokra olyasminnek van szüksége, a mi lágy, szétmálló, kényes.

Erre czéloz a következőféle mondás: „Az ám, a kobakod (azaz: a koponyád)! Az eszed tokja!“

A labanczkorban pedig a németiség közt még általános az olyan *vért* viselése, a mely a szó szoros értelemben tok-szerű.

Hogyne kapott volna hát rajta a magyar, különösen a kurucz, a ki mindenféle tok nélkül állott ki a sikra, a kinek a teste nem volt „gyöngye harmat“, afféle szétmálló húscsomó, hogy „tokra“ legyen szüksége. Kurucz virtus volt hát a labanczot kihúzni a „tok“-jából. A mit pedig hamar megkapott a „vasas nimét!“

Népünknek általánosan ismert tulajdonsága, hogy első sorban mindig a külsőségeket teszi gúny-tárgyává, tehát legelőször is a különös divatból, viseletből üz gúnyt. Hisz ez tűnik először is szembe. A jellegzetesből is azt kapja meg mindenekelőtt, a mi rögtön szembeötlő. Ilyen a divat, viselet, ügyetlenség, ferdeség, fogyatkozás s egyéb külsőség. A szokatlan viselettel úgy van, hogy akkor is gúnyolja, ha nem ellenségtől jön. Mert a magyar úgy nevelődött évszázadokon át, hogy minden újítás csak veszedelmet rejteget számára. Ezért bizalmatlan és nehezen bírható rá a haladásra is. Ezért még a viseletben is ellenséget lát. Innét a szokatlan viselet kigúnyolása. S ha hozzá még az a szokatlan viselet valami

gyűlölt alakon jelenik meg, a kit amúgy is „szeretne elemészteni egy kanál vízben“: jaj annak a viseletnek viselőjével együtt!

Ezért aprított a magyar kard „tököt“, ha „kontyos“-ra (török gúnyneve) vadászott. Ezért danolta:

„Bécsi német, így varr himet a magyar nóta párjára,
S ez nótára, *lő módjára* topog minden sorára.“

A magyarnak ez a jellemvonása pedig mindenekelőtt arra utal bennünket, hogy első sorban mindig a divatban, viseletben, szembe-ötölő külsőségekben keressük a gúnyt tartalmazó kifejezések élet, mert az ilyen kifejezések első sorban is mindig visszasságokat tartalmazhatnak. Ezt keressük hát s akkor az ismeretlen eredet, értelmével, keletkezésével kezünkbe adja a fonál szálát.

Legjobb tudásom szerint elmondtam mindent, a mi a dologra vonatkozik s ha a kutatás számára csak fonalat nyújtottam is, meg leszek munkámmal elégedve.

SZTROKAY LAJOS.